

**Жилой комплекс IV—II вв. до н. э.
в Керкинитиде**

Резюме

Данная статья посвящена публикации самого крупного жилого комплекса из раскритых в 1980—1982 гг. у северо-восточной оборонительной стены Керкинитиды. Здание было возведено в третьей четверти IV в. до н. э. и просуществовало до второй половины II в. до н. э., когда город был захвачен скифами. Оно прямоугольной формы, с площадью застройки около 200 м². Основу планировки комплекса составляет трапециевидный в плане двор, занимающий 15% площади, по сторонам которого Г-образно располагались шесть жилых и хозяйственных помещений. Постройка была сырцово-каменным сооружением. В центре двора открыто каменное основание лестницы, которая может служить доказательством существования, по крайней мере над частью помещений, второго этажа. Особый интерес представляет помещение № 80 с монументальным очагом в южном углу, которое можно интерпретировать как ойкос.

- ¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971, с. 106.
- ² Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 80.
- ³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977, табл. 1, 5.
- ⁴ Там же, табл. II, 27—32.
- ⁵ Шелов Б. Д. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956, табл. V, № 61.
- ⁶ Dinsmoor W. B. The architecture of ancient Greece: An account of its historic development. — London etc., 1950, p. 252—253; Mylonas Y. E. The oecus unit of the Olynthian houses. — Excavations at olynthus, 1946, p. 384, pt. 12, 389.
- ⁷ Анохин В. А. Указ. соч., табл. 1, 5.
- ⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. XIV, 31.
- ⁹ Dinsmoor W. B. Op. cit., p. 252; Rider B. C. Ancient Greek Houses. — Chicago, 1964, p. 22; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов., с. 52, 77.
- ¹⁰ Robinson D. M. Graham J. W. The hellenic houses. — Excavations at olynthus, 1938, pt. 8, p. 214.
- ¹¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии., с. 28, примеч. 4.
- ¹² Robinson P. M., Graham J. W. Op. cit., p. 227.

С. В. МАХОРТИХ, С. А. СКОРИИ

Мечі та кинджали скіфського часу без наверхів

Озброєння є найбільш важливою і детально вивченою категорією як власне скіфської матеріальної культури, так і деяких інших культур скіфського світу¹. Але поява нових матеріалів з території степу та лісостепу Північного Причорномор'я², Кавказу³, а також інших регіонів Євразії, включаючи територію зарубіжної Європи⁴, та удосконалення дослідницького процесу постійно вносять нові, часто дуже істотні корективи в загальне уявлення про той чи інший вид озброєння скіфського типу на різних етапах його існування.

Дана стаття присвячена розгляду мечів та кинджалів скіфського типу, відмітною особливістю яких є відсутність наверхів. Причини даного явища не можуть бути пояснені лише його втратою, оскільки вивчення доступної частини наявних знахідок переконує у відсутності будь-яких слідів на руків'ї, очевидно, пов'язаними з особливостями технологічного процесу того часу.

Місцем найбільшого зосередження мечів та кинджалів даного виду є Кавказ. Розглянемо знахідки.

1. *Лермонтовський роз'їзд* (район м. П'ятигорськ). Із зруйнованого кургану походить залізний меч, клинок якого поступово звужується до вістря; має вузьке перехрестя за формою більше подібне до брунькоподібного, ніж до метеликоподібного, і плоске руків'я без наверхів (рис. 1, 1), «можливо, втраченого», на думку О. О. Іссена⁵, та «втраченого», за О. І. Тереножкіним⁶, що розділяє також Б. А. Шрамко⁷. Довжина його 42,8 см. Комплекс, в якому трапився меч, мав вузду новочеркаського типу і датується кінцем VIII — серединою VII ст. до н. е.⁸

2. «Сафонівське джерело» (поблизу м. Кисловодськ). Залізний кинджал з обламаним клинком знайдено у зруйнованому похованні. Збережена довжина 19 см. Перехрестя брунькоподібне, плоске руків'я з округлим кінцем має валик по краю, зокрема на місці навершя, яке, безсумнівно, не було тут передбачено (рис. 1, 2). Кераміка з цього поховання має ще передскіфський вигляд, що дає можливість думати про синхронність «сафонівського» кинджала і «лермонтовського»⁹.

3. Шалинський могильник (Чечено-Інгуська АРСР, розкопки 1969 р.). Меч мав брунькоподібне в перерізі руків'я без навершя, його верхній кінець злегка розширений. Перехрестя брунькоподібне, клинок прямий, двогострий (рис. 1, 3). Довжина меча близько 45 см. За інвентарем поховання датується VI ст. до н. е.¹⁰

4. С. Гуадиху (Абхазія). Із поховання № 8 одноіменного могильника походить кинджал довжиною 24 см. Руків'я масивне, досить широке, плоске, облицьоване зітлілою листовою бронзою. Перехрестя, судячи за рисунком у першій публікації та зауваженням В. І. Козенкової, брунькоподібне¹¹. Клинок має підпрямокутну форму та лінзоподібний переріз (рис. 1, 4). Поховання датується VI ст. до н. е.¹²

Подібний кинджал трапився в Гірському Криму в районі поширення таврської культури.

5. С. Гаспра (південноберегова група пам'яток). У кам'яному ящику № 6, дослідженому в минулому столітті О. С. Уваровим, трапився залізний кинджал з обламаним клинком (довжина частини, що збереглася, 18,5 см). Руків'я плоске, витягнуте, перехрестя брунькоподібне (рис. 1, 5). На основі архаїчного вигляду кинджала, а також супутнього інвентаря поховання, очевидно, датується початком VI ст. до н. е.¹³ З пам'яток скіфської культури Північного Причорномор'я відомі два мечі без металевих навершя.

6. Нікопольське курганне поле. Із кургану № 2 (група 1, поховання № 17) походить залізний меч з прямим перехрестям (під ним залізна обоймиця)* і клинком трикутної форми, стержньоподібним руків'ям довжиною 48 см (рис. 1, 6). Б. М. Граков датує це поховання IV—III ст. до н. е.¹⁴

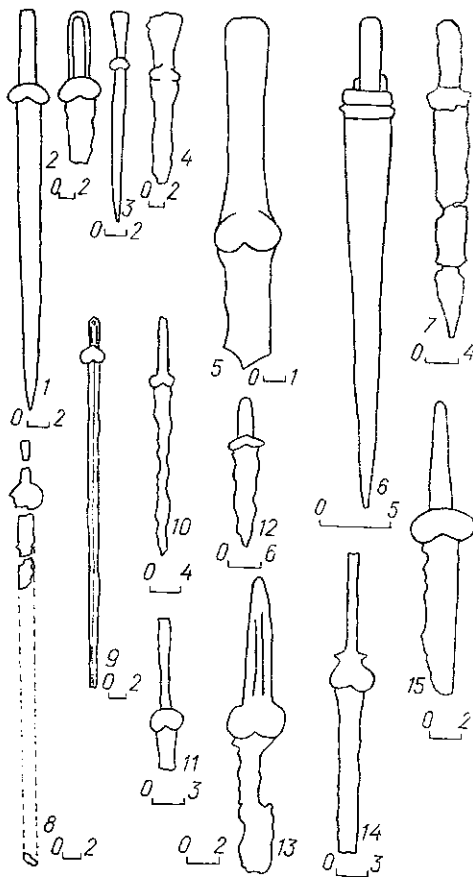

Рис. 1. Мечі та кинджали без навершів: 1—Лермонтовський роз'їзд; 2—«Сафонівське джерело»; 3—Шалинський могильник; 4—Гуадиху; 5—Гаспра; 6—Нікопольське курганне поле; 7—Іллічове; 8—Покровське; 9—меч із фондів Саратовського музею; 10—Зуевський могильник, поховання № 130; 11—Зуевський могильник, поховання № 143; 12—Зейчешть; 13—Аюд; 14, 15—Тарнабод.

* Очевидно, це відшарована частина перехрестя. Серед величезної кількості мечів та кинджалів, відомих нині на території Скіфії, подібні обоймиці жодного разу не зафіксовано (люб'язне повідомлення Є. В. Черненка). Віднесення К. Ф. Смирновим даного меча до сарматської зброї не обгрунтоване (Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984, с. 64).

7. *С. Іллічове* (Крим). У кургані № 4 (поховання № 1) трапився залізний меч з прямокутним руків'ям без навершя, перехрестя — округло-брускоподібне, клинок з паралельними лезами, що поступово звужуються до вістря (рис. 1, 7). Його довжина 39 см. На основі супутнього інвентаря поховання відноситься до V ст. до н. е.¹⁵

Кілька подібних знахідок походить із території, яку вважають савроматською.

8. *С. Покровське* (поблизу м. Енгельс). В кургані № 12 знайдено залізний меч з широким, близьким до брунькоподібного перехрестям. Руків'я мало форму стрижня, довжина клинка 117 см (рис. 1, 8). К. Ф. Смирнов датував це поховання початком V ст. до н. е.¹⁶

9. *Меч без металевго навершя з фондів Саратовського музею*. Зброя довжиною 11 см, з плоским руків'ям, округлий кінець якого має по краях два поздовжні валики, і отвором на кінці (рис. 1, 9). Широке брунькоподібне перехрестя аналогічне перехрестю покровського меча, що дозволяє датувати його тим же часом, тобто початком V ст. до н. е.¹⁷

Подібна зброя трапилася також у пам'ятках ананіївської культури.

10. *Зуєвський могильник*. У похованні № 130 виявлено залізний меч з обламаним клинком, витягнутим стрижньоподібним руків'ям і бронзовим брунькоподібним перехрестям (рис. 1, 10). На думку А. В. Збруєвої, дане поховання відноситься до розквіту ананіївської культури і датується V—IV ст. до н. е.¹⁸

11. *З поховання № 143 того самого Зуєвського могильника* походить залізний кинджал з прямокутним руків'ям та брунькоподібним перехрестям, хоча не виключена можливість його інтерпретації як одного цілого з руків'ям (рис. 1, 11). На жаль, у публікації відсутня характеристика. Кинджал супроводжувався бронзовими литими піхвами, які разом з рештою речей, що складають комплекс, відносяться до часу розквіту ананіївської культури — V—VI ст. до н. е.¹⁹

Крайньою, західною, межею поширення мечів та кинджалів без металевго навершя є територія Карпато-Подунав'я.

12. *Зейчешть* (Румунська Молдова). Залізний кинджал довжиною 28,2 см (випадкова знахідка) з досить широким руків'ям, що має округлу верхню частину, і вузьким серцеподібним перехрестям. Клинок широкий, у формі витягнутого трикутника²⁰ (рис. 1, 12). Час кинджала — друга половина VI — початок V ст. до н. е.

13. *Аюд* (Трансільванія). Із поховання, випадково відкритого в 1913 р., походить залізний однолезовий меч без навершя і з обламаним клинком. Перехрестя масивне, брунькоподібне. Руків'я з двома валиками по краях, у верхній частині воно звужується і має округлу форму²¹ (рис. 1, 13). Поховання датується першою половиною VI ст. до н. е.

14. *Тарнабод* (Угорське Потисся). Залізний меч (випадкова знахідка) з обламаним прямим клинком, вузьким руків'ям з прямою верхньою частиною. Перехрестя масивне, брунькоподібне, з двома «вусиками» біля руків'я (рис. 1, 14). Дата — VI—V ст. до н. е.²²

15. *Тарнабод* (Угорське Потисся). Залізний меч (випадкова знахідка) з обламаним однолезовим клинком, масивним, брунькоподібним перехрестям та звуженим у верхній частині руків'ям (рис. 1, 15)²³. Даний екземпляр синхронний першій тарнабодській знахідці.

Таким чином, нам відомо 15 мечів та кинджалів скіфського типу без металевго навершя, поширених на широкій території — від Прикам'я на сході до Карпато-Подунав'я на заході. Зрозуміло, це зведення включає лише зброю, відсутність навершя у якої не викликає сумніву.

В узагальнюючій праці Г. І. Мелюкової, присвяченій скіфському озброєнню, згадки про мечі та кинджали без навершя відсутні²⁴. Вперше подібна зброя була виділена в окрему групу К. Ф. Смирновим на основі вищезгаданих двох довгих мечів без металевго навершя з тери-

торії савроматської культури Поволжя. При цьому автор вказував, що «савроматський тип меча без навершя не має собі подібних ні на заході, ні на сході»²⁵. Винятком, на його думку, є лише ананьїнське Прикам'я, звідки відомі два екземпляри кинджалів без металевго навершя. Слід зазначити, що К. Ф. Смирнов не розглядав питання про генезис названої групи озброєння. Пізніше О. М. Хазанов відмічав, що перші прототипи пізньосарматських мечів без металевго навершя знаходяться на савроматській території, а окремі екземпляри, знайдені поза її межами, свідчать про вплив сарматської зброї на сусідів.

Питання про мечі та кинджали без металевго навершя порушувалися у ряді праць кавказознавців. Так, В. Б. Виноградов крім «лермонтовського» меча і «сафонівського» кинджала схильний відносити до цього рідкісного виду зброї фрагмент клинка з розкопок Лугового могильника в 1952 р.²⁶ Дослідник вказував, що аналогії цим видам зброї є лише на сході, у матеріалах Поволжя та ананьїнського Прикам'я, і відсутні в західних районах, зокрема Північному Причорномор'ї²⁷. В. І. Козенкова виділяє мечі та кинджали без навершя в окремий тип (3 відділ), представлений залізним кинджалом із с. Шалі²⁸. Аналогії таким кинджалам у власне степових пам'ятках автору не відомі, а В. І. Козенкова зіставляє цю знахідку з кинджалом ранньоскіфського типу з похованням № 8 могильника Гуадику в Абхазії²⁹. Питання про походження розглядуваного виду озброєння названими авторами не порушувалося.

Джерела з даного питання походять, як відзначалося, з широкої території і включають ряд знахідок, що відносяться до досить раннього часу (кінець VIII чи початок VII ст. до н. е.). Цей факт дає серйозні підстави не погодитися з тезою про генезис подібних мечів та кинджалів виключно в області поширення савроматської культури, про появу подібного озброєння в ареалах інших культур внаслідок впливу савроматської зброї.

Дані про хронологію мечів та кинджалів скіфського типу без металевго навершя переконливо свідчать, що районом найбільш ранньої появи такого озброєння є Кавказ. Гадаємо, що це не випадково. Як відомо, ранній період скіфської історії був найтісніше пов'язаний з територією Кавказу³⁰. Скіфські племена не лише здійснювали транскавказькі походи в Передню Азію, втягуючи в орбіту своїх заходів абorigенів³¹, а й мешкали у вказаному регіоні, безпосередньо контактуючи з місцевим населенням кобанської культури³².

Кобанські племена вже в другій половині VIII ст. до н. е. стали широко використовувати залізо, зокрема для виробництва предметів озброєння, про що красномовно свідчать археологічні матеріали Центрального Передкавказзя³³. Природно, що цей процес супроводжувався освоєнням нової технології, пов'язаної з куванням, а не литтям виробів. Кавказькі пам'ятки (Самтавро, Бешташені, Астхі-Блур, Кармір-Блур, Тлі) чудово ілюструють перехід від виготовлення зброї з бронзи (мечі та кинджали) до виготовлення зброї із заліза³⁴. Залізні клинки з залізними, суцільнокованими руків'ями, як правило, позбавлені навершя, а якщо воно наявне, то являє собою розкуте закінчення ручки, тобто є її безпосереднім продовженням, частиною цілого. Очевидно, це пояснюється не просто даниною майстрів традиціям бронзоливарного виробництва, а й об'єктивними труднощами виготовлення на перших порах складових частин зброї (того самого навершя) методом кування та ковальського зварювання³⁵.

Кавказькі мечі та кинджали скіфського типу без металевго навершя, які датуються кінцем VIII чи початком VII ст. до н. е., виготовлені місцевими майстрами або степовиками і також досить добре ілюструють період освоєння нової технології обробки металу. Таким чином, вказані мечі та кинджали цілком обгрунтовано можна віднести до однієї з найбільш ранніх груп даного виду скіфського озброєння. Слід зазначити, що мечі та кинджали без металевго навершя взагалі мають до-

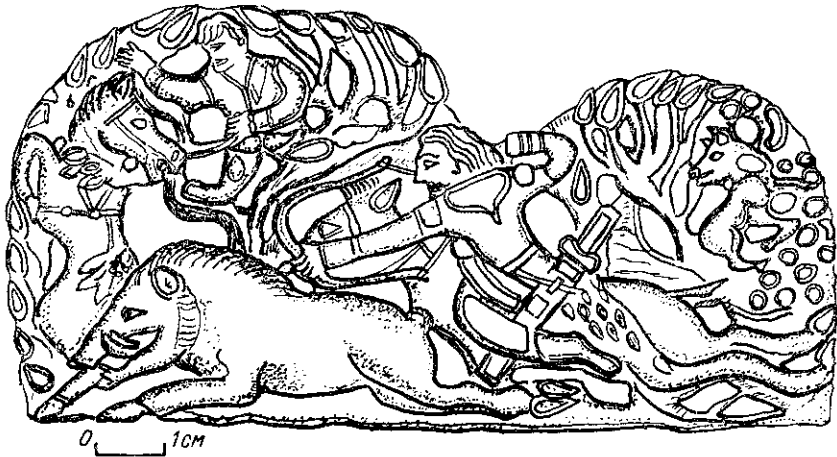

Рис. 2. Бляха зі сценою полювання з Сибірської колекції Петра I.

силь архаїчний вигляд: в 12 із 16 знахідок перехрестя брунькоподібної чи близької до неї форми, що, як відомо, є особливістю ранньої скіфської зброї³⁶. Отже, відсутність навершя може бути ранньою хронологічною ознакою.

Появу мечів та кинджалів скіфського типу без навершя на інших територіях Євразії можна деякою мірою пов'язати з активною діяльністю скіфів-степовиків, спрямованою як на схід, так і на захід. Разом з тим не можна повністю виключати можливість конвергентного походження розглядуваних мечів та кинджалів на окремих територіях як відображення процесу розвитку культур скіфського світу, раннього етапу формування комплексу озброєння.

З'явившись на початку VII ст. до н. е., а можливо, і наприкінці VIII ст. до н. е., мечі та кинджали без металевого навершя не одержали широкого поширення і лише епізодично трапляються в пізніший час. Очевидно, мав рацію М. І. Сокольський, відзначаючи їх практичну недосконалість порівняно з тими мечами і кинджалами, в яких було навершя³⁷. Не випадково, мабуть, на руків'ї меча з Саратовського музею є отвір, призначений для кріплення навершя, що не збереглося і, мабуть, виготовленого з дерева або кістки³⁸, чи для ремінної петлі-темляка³⁹ — для більшої зручності користування цією зброєю. Цікаво, що руків'я залізних кинджалів з Шалинського могильника та с. Гуадиху, що відносяться до VI ст. до н. е., мають у верхній частині невелике розширення, призначене, очевидно, також для полегшення володіння кинджалом у бою.

Існування мечів без навершя в епоху раннього заліза підтверджується зображенням подібної зброї у вершника на блясі зі сценою полювання з Сибірської колекції Петра I (рис. 2). Датування цього виробу досить дискусійне. До ранньої його дати був схильний Е. Міннез, вважаючи слідом за М. І. Толстим і М. С. Кондаковим, що сюжет зображення на даній блясі — чудова ілюстрація розповіді Геродота про ірків (Геродот, IV, 22)⁴⁰. Подібної думки дотримувався Н. Феттіх, хоч у визначенні часу виробу коливався між IV і III ст. до н. е.⁴¹ С. І. Руденко, керуючись технікою виготовлення бляхи, деталями оформлення одягу людей та кінського убору, визначив її дату більш конкретно — V—IV ст. до н. е.⁴² Про ранній характер цієї бляхи писали також М. П. Грязнов та Л. О. Єльницький⁴³. Інші автори віддавали перевагу більш пізньому датуванню бляхи *. В. Гінтерс відніс її до пізньосармат-

* Недавно А. Д. Грач опублікував бляху з Туви (могильник Теєрге II), в сюжетному і стилістичному відношенні дуже близьку до розглядуваної бляхи з Сибірської колекції Петра I: сцена полювання на кабана з використанням собаки⁴⁴. Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980, с. 255, рис. 117). На думку автора,

ського часу⁴⁶. Для вказаних дослідників основним аргументом при датуванні виробу був тип зображеного меча.

Вважаємо, що визначення зображеного меча як зброї з прямим перехрестям навряд чи вірне. За формою перехрестя скоріше брунькоподібне, ніж пряме. Цей факт дає можливість віддати перевагу тезі про ранній час бляхи зі сценою полювання на кабана з Сибірської колекції Петра I, тим більше, що проведений аналіз мечів та кинджалів без металевого навершя, уточнення часу їх появи як раз свідчать на користь останньої. До речі, відзначимо, що сумнівні М. І. Сокольського з приводу відсутності навершя у меча, зображеного на вказаній блясі⁴⁷, ніким з наступних авторів не розділялися.

С. В. МАХОРТЫХ, С. А. СКОРЫЙ

Мечи и кинжалы скифского времени без наверший

Резюме

В статье рассматривается группа мечей и кинжалов скифской эпохи, отличительной особенностью которых является отсутствие наверший.

Данное оружие относится к периоду скифской архаики и встречается на обширных пространствах Евразии — от Прикамья на востоке до Карпато-Подунавья на западе. Наиболее ранние его образцы обнаружены в памятниках скифского типа на Кавказе.

По мнению авторов, появление мечей и кинжалов без наверший отражает начальный этап освоения ремесленниками скифской эпохи новой технологии изготовления вооружения, связанной не с литьем изделий из бронзы, а ковкой из железа.

- ¹ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. — САИ, 1964, Д1-4, с. 90; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 189. Черненко Е. В. Скифские лучники. — Киев, 1982, с. 166; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. — МИА, 1961, № 101, с. 161; Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. — Новосибирск, 1981, с. 200.
- ² Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — 156 с.
- ³ Скифия и Кавказ. — Киев, 1980, с. 258.
- ⁴ Скорый С. А. Вооружение скифского типа в Средней Европе: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1983, с. 20.
- ⁵ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. — В кн.: ВССА М.; Л., 1952, с. 123.
- ⁶ Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы. — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 28, рис. 19, 1.
- ⁷ Шрамко Б. А. Из истории скифского вооружения. — В кн.: Вооружение скифов и сарматов. Киев, 1984, с. 31.
- ⁸ Иессен А. А. Указ. соч., с. 127; Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 128.
- ⁹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л. К хронологии раннего этапа скифо-северокавказских взаимоотношений. — Изв. Юго-Осет. НИИ АН ГССР, 1983, вып. 26, с. 118, рис. 1, 13.
- ¹⁰ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972, с. 351, рис. 35.
- ¹¹ Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры: Восточный вариант. — САИ, 1982, В2-5, с. 22.
- ¹² Трати М. М. Древний Сухуми. — В кн.: Труды Сухуми, 1969, т. 2, с. 61, рис. 3, 1.
- ¹³ Крис Х. И. Кизил-кобянская культура и тавры. — САИ, 1981, Д1-7, с. 112, табл. 32, 21.
- ¹⁴ Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле. — МИА, 1962, № 115, с. 105, рис. 4, 1.
- ¹⁵ Яковенко Э. В. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма. — В кн.: Древности Восточного Крыма. Киев, 1970, с. 124, рис. 11, 21.
- ¹⁶ Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 23, рис. 5, 1.
- ¹⁷ Там же, с. 22—23, рис. 5, 2. Дослідник вважав, що обидва мечі мали серцеподібне перехрестя.
- ¹⁸ Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. — МИА, 1952, № 30, с. 100, 102, табл. XXI, 9.
- ¹⁹ Там же, с. 100, табл. XXI, 10.

образ мисливця на блясі знаходить аналогії в зображеннях людей на повсті з П'ятого Пазирикського кургану, який датується V ст. до н. е.¹⁶ Таким чином, нові знахідки свідчать на користь ранньої дати бляхи зі сценою полювання з колекції Петра I.

- ²⁰ *Rata S.* Noi urme scitice linga Botoşani. — SCIV, 1965, N 16, 3, p. 575, fig. 2, 1, 2.
- ²¹ *Roska M.* Ujabb skytha leletek Nagyenyedről. — Doigozatok, Cluj, 1914, N 5, 13, 1 áb; *Vasiliev V.* Pumnalele akinakes din Transilvania. — AMN, 1979, N 16, p. 27, fig. 64.
- ²² *Parducz M.* Szkitakori leletek Heves megyében. — Az Egri Múzeum Evkönyve, Eger, 1970, N 7, 50, 11 t.
- ²³ *Ibid.*
- ²⁴ *Мелюкова А. И.* Указ. соч., с. 46—64.
- ²⁵ Указ. соч., с. 23.
- ²⁶ *Виноградов В. Б.* Указ. соч., с. 109.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ *Козенкова В. И.* Указ. соч., с. 22.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ *Ростовцев М. И.* Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 21—22, 302; *Крупнов Е. И.* Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960, с. 387 и сл.; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983, с. 19—86.
- ³¹ *Крупнов Е. И.* Древняя история и культура Кабарды. — М., 1957, с. 148—149. *Виноградов В. Б.* Указ. соч., с. 22. *Ковалевская В. Б.* Кавказ и аланы. — М., 1984, с. 53.
- ³² *Виноградов В. Б.* Указ. соч., с. 31—84; *Мурзин В. Ю.* Скифы на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, 27, с. 22—35; *Мурзин В. Ю.* Скифская архайка Северного Причерноморья. — Киев, 1984, с. 97.
- ³³ *Дударев С. Л.* Ранний этап освоения железа на Центральном Предкавказье и в бассейне р. Терек (IX—VII вв. до н. э.): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1983, с. 15—20.
- ³⁴ *Куфтин Б. А.* Археологические раскопки в Триалети. — Тбилиси, 1941, с. 42, рис. 43, 62; *Абрамишвили Р. М.* К вопросу о датировке памятников эпохи поздней бронзы и широкого освоения железа, обнаруженных на Самтаврском могильнике. — ВГМГ, 1957, т. 19-А, 21, с. 140 и сл., табл. 1, 84, 87, 96; *Есаян Е.* Древняя культура племен Северо-Восточной Армении. — Ереван, 1976, с. 186—187; *Техов Б. В.* Глийский могильник и проблема хронологии эпохи поздней бронзы — раннего железа Центрального Кавказа. — СА, 1977, № 3, с. 30—32, рис. 2.
- ³⁵ *Шрамко Б. А., Фомин Л. Д., Солнцев Л. А.* Начальный этап обработки железа в Восточной Европе. — СА, 1977, № 1, с. 57—74; *Шрамко Б. А.* Указ. соч., с. 31.
- ³⁶ *Мелюкова А. И.* Указ. соч., с. 48—50.
- ³⁷ *Сокольский Н. И.* Боспорские мечи. — МИА, 1954, № 33, с. 155.
- ³⁸ *Смирнов К. Ф.* Савроматы. — М., 1961, с. 23.
- ³⁹ *Черненко Е. В.* Древнейшие скифские парадные мечи. — В кн.: Скифия и Кавказ, 1980, с. 13.
- ⁴⁰ *Толстой Н. И., Кондаков Н. С.* Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1890, вып. 3, с. 60—62; *Minns E. H.* Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913, p. 278, fig. 201.
- ⁴¹ *Fettich N.* Zug Chronologie der sibirischen Goldfund der Ermitage. — ААН, 1952, т. 2, 4, S. 261.
- ⁴² *Руденко С. И.* Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л., 1960, с. 193; *Руденко С. И.* Сибирская коллекция Петра I. — САИ, 1962, ДЗ-9, с. 36.
- ⁴³ *Грязнов М. П.* Древние памятники героического эпоса Южной Сибири. — АСГЭ, 1961, № 3, с. 7 и сл.; *Ельницкий Л. А.* Скифия евразийских степей. — Новосибирск, 1977, с. 235.
- ⁴⁴ *Грач А. Д.* Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980, с. 255, рис. 117.
- ⁴⁵ *Руденко С. И.* Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М.; Л., 1953, с. 360.
- ⁴⁶ *Ginters W.* Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland. — Berlin, 1928, Taf. 32b.
- ⁴⁷ *Сокольский Н. И.* Указ. соч., с. 155.

Л. М. ГОЛУБЧИК

Скіфські мечі та кинджали у збірниках Дніпропетровського історичного музею

У фондах Дніпропетровського історичного музею зберігаються чотири скіфські мечі та чотири кинджали. Два мечі ранні, один з яких походить із старих колекцій музею (рис. 1, 1). Точне місце знахідки не відоме *. Меч залізний, дволезовий. Клинок витягнутий, по середині проходить ледве виражене ребро, нижній кінець його відламаний. Наверштя брускоподібне, з заокругленими краями, насаджене на стержень руків'я. Руків'я вузьке, овальне в перерізі і покрите косими насічками, що утворюють сітку. Від наверштя до перехрестя по центру руків'я з

* У роки Великої Вітчизняної війни інвентарні книги музею загинули і встановити адресу деяких експонатів неможливо.